

modell, modern regényprózánk egyik legérdekesebb és legjelentékenyebb fejezete. Ezek a szakadozott jegyzetek természetesen keveset mondhatnak ennek a modellnek a természetéről, mindössze egy-két elemzési szempontra utalhatnak. A teljes igényű elemzés elvégzése tanulmányok sorozatának lehet a feladata. A személyesség vizsgálata is kiterjesztésre és elmélyítésre vár.

DOMOKOS MÁTYÁS

Németh László utolsó ítélete

AZ IRGALOM-RÓL

Az *Irgalom*, Németh László utoljára elkészült regénye, „az egész írói pályát átöleli, a fényre jutás káprázó keresgélésétől a fénytől megválás búcsúszaváig”. Szerzője nyugtázta ezzel a mondattal, négy évtizeden át elhúzódó, „legnyomasztóbb és legfájdalmasabb” regényadósságának a törlesztését önmaga és olvasótáborra előtt, amikor a folyton elakadó munka végre befejeződött, s első fejezete napvilágot látott a *Kortárs* hasábjain, 1964 októberében.

Nyilván ez az oka, jelentés és keletkezéstörténet összefüggése, hogy a regény hősnőjének, Kertész Ágnesnek az alakjába foglalt nagy metafora igazi megértéséhez szükséges nézőpont is csak akkor nyílik meg teljesen az olvasó előtt, ha az egész életmű felől veszi szemügyre a művet. De az elhúzódás mélyebb magyarázata is az egész életút, a teljes pályakép történetéből világosodik meg: ezért kell látszólag messziről kezdeni a szót annak, aki az *Irgalomról* beszélni próbál.

Tervhalmazónak nevezte Németh Lászlót debreceni költő barátja, Gulyás Pál. Verse, a csipkelődő szeretet hangján, „nyolc kezében nyolc tollszárral” festi meg — 1935-ben — a *Válaszbeli* szerkesztőtárs szellemi portréját, aki az irodalom valamennyi műfajában egyszerre gazdálkodik és tervez. Versek, regényeket, novellákat ír; kritikákat, orvostudományi és verstani tanulmányt, a világirodalomba, a tudomány- és a művelődéstörténetbe kitekintő esszéket, s természetesen drámákat is — versben és prózában. De folyóiratot is szerkeszt közben és nemzedéket organizál; előadásokat tart, kátékat fogalmaz; a filozófia, a vallás, az erkölcs, a történelem és a társadalom kerkérdéseivel foglalkozva az emberi „üdvösség harc” különböző programjait és utópiáit dolgozza ki — de neki mindez nem elég!

„Mennyi minden tervem volna, / hogyha még több időm volna, / de az időm oly kevés” — jellemzi telibe találóan, amellet filológiai is hitelesen Gulyás verse „a tervhalmazót”, hiszen az írói tervezés mómora Németh Lászlót felléptétől fogva éppúgy jellemezte, mint a tervek vállalásának a méltósága. Első könyve, az 1934-ben kinyomtatott *Ember és szerep*, alig harminc éves fővel írt emlékirat: pályakezdő mű, amely igénye szerint afféle „pályám emlékezete”. S a könyv végén, húsz pontba szedve, közreadja kézirat munkáinak és terveinek a jegyzékét. Tanulmányköteteket, regénytetralógiát, drámákat, verseket; mindenfélét, mindenféle műfajban. A 20. századi magyar irodalom történetében aligha találni hasonló indulásra példát.

Még csodálatosabb azonban, s erre az egész magyar irodalom történetében is hiába keresnénk az övéhez fogható teljesítményt, hogy fél évszázados pályafutása során, a terveket igazoló művet, látástól vakulásig tartó, kegyetlen írói munkával,

Németh László ki is sajtolta magából. Mai szóhasználatlaltal úgy is mondhatnánk: „rendszeresen túlteljesítette” vállalkozásait, amelyekre nem evilági érzékenysége adott, percnyi pihenőt és szünetet sem engedélyezve, belülről sürgető megbízást.

A köz- és magánéletben elszenvedett sérelmei, csalódásai köztudomásúlag drámák sorozatát préselték ki belőle; „Németh László papírszínházát”, ahogyan ő nevezte a *Szerettem az igazságot* és a *Kísérleti dramaturgia* harminc történelmi és társadalmi darabját. A gombhoz mindig pompás kabátot igyekezett szabni, a kilincs-hez mindig remekművű palotát szeretett volna építeni: mint minden igazán jelen-tékeny író, a beléje hullott élmény- és gondolatcsikrákat ő is megsokszorozta művével. Társaságban látott egyszer egy kedélyes, önelégült férjet, amint ebéd utáni ejtőzé-sében kényelmesen, szinte rátehénkedve megpaskolta a feleségét, a nemesebb anyagú embert; a véletlenül elkapott mozdulat emlékéből kicsírázott egy majd félezer oldal-as regény, az *Izony*. Valaki elküldte hozzá a verseit; udvariasan semmitmondó magánlevél helyett a modern líra fejlődéstörténetét, forradalmait és szakutcaít megvilágító tanulmánnyal válaszolt a küldeményre. S amikor a művelődésügy szer-kezetéről, intézményeiről, a nevelésügy gondjairól és tennivalóiról kérdezték a véle-ményét a hatvanas években; könyvnyi terjedelmű receptet vetett papírra.

Írói műhelyéből fél évszázadon át kiapadhatatlanul ömlött az írás. Annál külö-nösebb viszont, hogy az *Akasztófavirágtól* az *Irgalomig* írt tucatnyi regénye ellenére, a tervhalmozó belső vállalásait éppen a regényíró tudta a legnehezebben teljesíteni. Az „írás ördöge” folyton sarkantyúzta, s akik ismerték, tanúsíthatják, hogy ez tulajdonképpen örömet okozott neki. A papíron való teremtés kínjait szinte csak abban a műfajban szenvedte meg, műhelytanulmányai is erről beszélnek, amelyben kortársai és utókora szemében, a *Gyász*, az *Izony*, az *Égető Eszter*, és utolsó regé-nye, az *Irgalom* írójaként, talán a legnagyobbnak bizonyult. A Móricz utáni korszak legnagyobb regényírójának beváltatlan adóssága önmagával szemben, amiről a világ is tudomást szerezhetett, leginkább a regénytervek közt maradt fenn. A *Drága jó nyolcadik* például vásárhelyi tanárkodásának tervezett regénye; az *Aranykor*, amely-ben a szárszói tanácskozáson, a hallgatóság körében helyet foglaló, néhány fiatal sorsában a magyar értelmiség jellegzetes életútjait szerette volna ábrázolni a hat-vanas évek küszöbéig; s egy Erdélyben, II. József idején játszódó történelmi regény, a *Mélységek*, amelynek tervezetét, az ötvenes évek elején be is nyújtotta a Szép-irodalmi Könyvkiadó szerkesztőségéhez.

S egészen 1964 nyaráig ilyen — már-már beválthatatlan — adósságnak tűnt az *Irgalom* is, noha a magja, a személyes élmény, már akkor megfogalmazódott egy novellában (a *Télemakhoszban*), amikor a fiatal fogorvost a *Nyugat* emlékezetes novellapályázata 1925-ben beemelte az irodalomba. Az *Ember és szerepből* azt is tudjuk, hogy a harmincas évek elején, Németh László görög korszakában a terve-zett regény is görög formát öltött. Orvostanhallgató hőse átalakult nővé, aki „a hadifogságból szabaduló apjában a hőst várja vissza, s egy szegény roncstól kap: azon kell megtanulnia, hogy az eszményítő csodálatnál mennyivel nagyobb, embe-ribb érzés az irgalom”. A Németh László-regényhősök sorsát megszabó mitikus alap-minta értelmében ezért válik Kertész Ágnesből a *Gyász* Kurátor Zsófiájának elektraí figuráját, majd az *Izony* Káráz Nelliéne artemiszi lényét ellensúlyozó antigonéi alak, aki ebben az irgalomban, „a hazatért apa iránti felelősségérzetében kap lényét kibontó feladatot”. Az író pályatörténeti tanulmánya, a *Negyven év* arról is be-számol, hogy a készülő regénytől először egy másik nagyigényű írói vállalkozás, a *Tanú* tántorította el, másodszer a történelem: 45-ben, háza pusztulásakor az elké-szült hetven hátsó is elkallódott. S amikor az ötvenes évek vége felé ismét elővette a regényt, „életének zaklatottsága miatt” ismét félbe kellett szakítania a munkát, amelynek befejezésében aztán „a vérezni kezdő hipertónia szerepelt műzsa gyanánt”.

Így lett az *Irgalomból* végül is Németh László „Faust”-ja; egy életen át terve-zett, folyton módosuló történet, a Németh László-i elbeszélőforma valamennyi jel-legzetességének és motívumának az összegezése. Kezdve azon, hogy ennek a regény-nek is *hősnője* van („a négy regény-nőszobor közül” az író „Medici-kápolnájának

leghajnalibb alakja”). Folytatva az igazi regényírói realizmus igényének a megvalósításával, ahogyan ő értelmezte ezt a realizmust. A *Regényírás közben* című tanulmányában beszél arról az ambíciójáról, hogy — mint Móricz Zsigmond — olyan regényhősöket akar csinálni ő is a papíron, akiket épp úgy lehet figyelni, boncolni, tanulmányozni, mint a valóságos embereket. Nem azért, hogy élethűen, boncolhatóan *másolja* át az embereket az életből, hanem hogy olyan emberi lelkeket *teremt*sen, akik „a valóságukkal szinte betolakodnak” az eleven emberek közé. S végezve a hihetetlen türelemmel és szívóssággal összehorgolt Németh László-i mondatokon, amelyek a jelzők, közbevetések és mellékmondatok deltáiban hömpölygetik az ósztól-ószig lejátszódo, egyszerű történet körül a voltaképpeni regényt: a szülők és lányuk évtizedekre visszanyúló sorsmodelljében a századelő és a két háború közti Magyarország paraszti, kispolgári, meg úri középosztálybeli rétegeinek enciklopédikus gazdságú életanyagát. Így érvényesül itt is a „régii társadalmi regények legbiztosabb mértéke, hogy milyen jó történeti regény lett belőlük. — Ami Németh László egyik kedvenc gondolata. — Az 1815 utáni évek olasz és francia életéről van-e jobb történeti regény, mint a *Vörös és fekete* vagy a *Pármai Certosa*? A *Karenina Anna*, mint a hatvanas évek, az orosz—török háború korának történeti regénye, semmivel sem marad el a *Háború és béke* mögött.” S ez az átváltozás úgy megy végbe, hogy az életközelség prózai, hétköznapi realitását árasztó mondatokon mindig átsüt a költészet honvágya: a lírát dugáruként átcsempésző, egyáltalán nem naturalista nyelvi igény.

Az *Irgalom* elhúzódsának, a megvalósítás folytonos prolongálásának számos külső-belső oka mellett bizonyára nagy szerepet játszott, hogy mennyire fárasztotta, mennyire megszenvedtette Németh Lászlót a regényírás. 1948 tavaszán, másodéves bölcsészhallgatóként ismertem meg őt, Hódmezővásárhelyen. (Hubay Miklós vitt el hozzá.) De csak most tudtam meg (az *Új Írás* 1976. februári számában közzétett) műhelynaplójából, hogy akkor is regényen dolgozott, örökösen a biztos művészi kudarc csüggesztő érzésével. Éppen azon a regényen, az *Égető Eszteren*, amelyben első találkozásunk színterét, a kis szobát a hideg vaskályhával is megörökítette. Néhány évvel később, az irodalomba való visszatérésétől (amely egybeesett az én kiadói munkám kezdetével) könyveinek, kéziratainak kiadóbéli gondozója, szerkesztője lettem — haláláig. A Városmajorban, a Szilágyi Erzsébet fasorban, majd sajkódi sétákon nekem is többször elmondta tapasztalatait a regényírás kínjairól, amikkel a *Megmentett gondolatok* tanulmányait is teliszórta. A regényírás olyan házépítés — mondogatta, valahányszor erről esett szó —, amelynek egyetlen ember a tervezője és kivitelezője: mérnöke, kőművese és téglahordó segédmunkása. Hónapokon, éveken át hordja a mondatéglákat, s mivel a műfaj természetéből következik, hogy a regényíró napszámos mindig csak „egy keskeny sávot csinál meg az élet végtelenbe hullámozó reliefjéből”, folyton úgy érzi közben, hogy a tervet, a mintát, a látomást, ami — ő szerinte — a regényíró igazi eleme, már régesrég szem elől veszítette. Beszél a fáradságról, a verejtékről, és — az *unalomról*. Németh Lászlónak ugyanis volt bátorsága bevallani, hogy a regényírásnak hamar állandósuló, sivár unalom a légköre.

— Ezért nem írok már több regényt — rekesztette be, többnyire ugyanezekkel a szavakkal a séták közben előadott műfajelméleti panaszait —, s betegen már nem is volna erőm megbirkózni a regényírás veszélyeivel. Ez is vissza-visszatérő témája volt: hogy korábban is ösztönösen húzódozott a regényírástól, mert akárhányszor regénybe fogott, a külső-belső körülmények a szokásosnál is nagyobb erővel esküdtek össze ellene, hogy kudarcba rántsák. Vagy a szervezete lázadt föl, mint az *Emberi színjáték* írása idején, amikor kitört rajta a tüdőbaj, s „hőmérővel a hóna alatt” fejezte be a kéziratot; vagy egy nagy személyes tragédia fájdalmát kellett a regény malterjába belekeverníe; a *Gyászba* például első kislánya halálát. Az *Iszony* írása közben a megrendelő, Móricz Zsigmond halt meg, s a folyóirat, a *Kelet Népe*, amely otthont adott volna a regénynek, megszűnt. Volt úgy, hogy a történelem menete akasztotta meg: az *Utolsó kísérletet*, szellemi fejlődésregényét, a második

világháború kitörése miatt nem tudta befejezni; az *Égető Eszter*nek pedig egy minisztériumi asztalfiók lett kis híján végleges koporsója.

Aztán mégiscsak elkészült, váratlanul, szinte titokban, a többszörösen elparentált regény. Fejezetenként küldte el Illés Endrének a kéziratot (mi adtuk folyamatosan tovább Simon Istvánnak, hogy a *Kortárs* is közölhesse), az utolsó küldemény elolvasása után pedig én utaztam el hozzá Sajkódra, a kézirat nyomdába adása előtti tennivalók megbeszélése végett.

Természetesen nem tudom felidézni azokat a szavakat, amelyekkel „első olvasói” élményemről beszámoltam neki. De az biztos, hogy kísérleti alany is lehettem a szemében. Első gyakorlati próbája annak, hogy mit képes felfogni, magába szívni a regény különböző jelentésrétegeiből a világ? Úgy emlékszem; az építkezés lenyűgöző arányait emlegettem, az élet aprólékos tényeit hihetetlen bőséggel megidéző mondatok csodáját, ahol a burjánzásnak mégis határt szab a kristálytisza alaprajz, a tragikus létszemléletbe ágyazott fundamentum. Az *Irgalom* alapmetaforája, amely az egész világot is egy nagy elfekvőfélnék nézi, szinte párhuzamosan a hadifogságból hazatért Kertész tanár úr rezignált plennibölcsességével, hogy „felnőtteket nem lehet nevelni. Még a történelem sem képes rá.”

— De hát Szokratész is betegségnek tekintette az életet! — állított meg Németh László —, de ez nem akadályozta meg abban, hogy a lélek abszolút erkölcsi éhségének, elsőként az európai történelemben, hangot ne adjon, mint az első *ideaember*. — Azt magyarázta, nekihevíltlen, hogy ebben a regényben a diagnózis értelme a válasz. Hogy az élet tragikus lényegének a fölismerése a beavatkozásnak melyik útjára tereli az embert? A morfiomos fecskendő után nyúl-e a cinizmus, a humanizmus álarcában, mint Füredi doktor teszi, vagy „az életosztón pártjára áll”; akkor is, ha ez a tevékeny belátás, részvét és irgalom nem számíthat a világ hálájára, mert (ezek már a regény szavai) „aki azt mondja, hogy ő állandóan a más szenvedéseire tekint, az hazudik, vagy szent”. Nem tagadta, hogy elfekvőnek látja a világot, de az életosztón pártján. A műfaj nyelvén a regény záróképe, Kertész Ágnes és Halmi Feri sétája, páros futása a Liget fái alatt ezt fejezi ki. (S ami most következik, az pontosan így hangzott el, könnyű volt megjegyezni, mert szó szerint megismelte, amit már az *Ember és szerepben* is leírt, hogy miért foglalkoztatja őt az *Irgalom* terve.) — Ugyanis ebben a regényben birkóztam meg emberiszonyommal.

Gyakorlati tennivalókról volt még szó aztán, s köztük a legfontosabbról; néhány, szórén-szálán eltűnt kéziratoldal pótlásáról. Németh László legyintő beletörődéssel fogadta a hiánylistát, amit átadtam neki a sajki kisházban, ahol az ablak elé állított asztalon a regény befejező részeit írta, s rámutatott az ablakpárkányon föltornyozott, nyolcadrét alakú, tintával írt kéziratkazalra: — Ezekből is kifújtt mindig egy csomót a szél, valahányszor a nyáron rámnnyitották az ajtót. Sokszor egész délutánokat töltöttünk Ellával, míg összekeresgeltük a kertből a szétrepült lapokat. Olyankor is mindig újra kellett írnom néhány lapot, emlékezetből, mert elvesztek vagy szétáztak a nedves fűben.

Kellett hozzá egypár pillanat, míg keresztül szalad rajtam a kép: Németh László agya e fölösleges másolások, újrairások borzasztó robotjába fogva, s megkérdeztem tőle, nem gondolt-e arra, hogy valami nehezéket, például egy követ helyezzen a kézírataira? A nagy fölismeréseknek kijáró derűvel emelte rám a tekintetét, aztán ismét legyintett: — De hát minek? Zoknim, zsebkezdöm is veszett már el így az ablakból... tette hozzá, annak az embernek az öniróniájával, mint aki súlyosabb veszésre céloz annál, hogy regényéből egypár lapot esetleg örökre el-sodort az észak-északkeleti balatoni főszeél. A magyar irodalom történetének egyik legnagyobb regényéből.

Mitől lép az *Irgalom* a legnagyobb magyar regények sorába? S miért késett „a tervhalmozó” belső kalendáriumához képest vagy negyven évet? A két kérdés közötti organikus összefüggésben, a főlemlegetett nehézségek ellenére sem a külső sorskörülmények szerepe a döntő.

Közhely, hogy Németh Lászlót minden műfajban az *ideaember* lehetőségei fog-

lalkoztatták, még a tanulmányaiból is annak az agynak az ihlete szól, aki „átlátszó edénye az ideának”. Az ő mondanivalója, terepe, a látvány, ami haláláig foglalkoztatta, s amiben egész életével vett részt; a görög mítoszról is kinagyított, kimerített, „életreceptnek” szánt *éthosz* és a világ, magyarul; a szellemileg-erkölcsileg méltatlan, kisszerű emberi környezet drámai összeütközése volt. Közhely az is, ami ezt a drámát teljessé tette az ő szemében: hogy az összeütközés csak az ideaember vereségével végződhet, a szerelemből, a családból, a barátságból, a kisebb közösségből, a társadalomból, a történelemből, az életből való kivonulással. A mítosz, amit önmagáról alkotott, az állandó egzodus tragikus képzetében kapott kárpótlást érzékenysége sebeiért. De Németh László, a kortársi magyar irodalom legtudatosabb szelleme ezt is tudta, s kezdettől hordozta belül a szabadulás programját is, éppen az *Irgalom* regénytervében, az „emberiszony legyőzésére”. A program tehát már a húszas években készen van, csak az írói személyiségnek kell négy évtizeden át érlelődnie, hogy világképének, az emberrel szemben támasztott morális követelményrendszerének a föladása nélkül képes legyen elfogadni végre a világot, az emberi környezetet a maga valóságos, tehát nyomorúságos mivoltában.

Sántaságában.

Kertész Ágnes történetében Németh László az irgalom ihletével lép föl az epikai itéletalkotás legfelső pulpitusára, hogy a világ és az ideaember birkózását tragikus létszemlélete tükrében utoljára megcsillantsa. A változással együtt, ami öbenne ment végbe. „A tíz hónap alatt lejátszódó történetben négy évtizednyi lelki fejlődést rekapitulálva”, ahogyan pályatörténeti esszéjében megvallotta. Az *Irgalom* ily módon ugyanannak a világnak a regényíróban — négy évtizedes lelki fejlődés során — újjászületett képe. Az adósság törlesztése már csak ezért sem történhetett meg előbb.

Első társadalmi darabjának, a *Villámfénynél* egyik szereplőjét Németh László úgy jellemezte, hogy „az olyanféle lányoknak, mint Sata, van egy gyönyörű koruk: a szépség már kialakult, a lélek azonban még nem kelt föl mögötte. Ebben a napkelte előtti csöndben a jelenéktelen és ostoba lány is jelentősnek és titokzatosnak érződhet.” Hát még az okos és érzékeny! Kertész Ágnes ugyanebben a napkelte előtti csöndben jelenik meg az Üllői út ívlámpái alatt, a regény első jelenetében. De a botránkozó szűz, aki mit sem tud „a hús vidám kalandjairól” (Rimbaud), ezért engesztelhetetlen keménységgel ítéli meg a „legszebb éveit” társ nélkül eltölteni kényszerülő anyja ballépését; az irgalom kegyelmében nemcsak a hús és vér zavarát sejtí meg, „hogy akit becsülünk, nem vonz, s aki vonz, attól mentenünk kell a lelkünket”, de azt is megtanulja, hogyan húzza „a mellére a sánta emberiséget, amelynek hitet kell adni, hogy futni tud, s a lábára is vigyázni közben, hogy sántaságába bele ne gabalyodjon”.

A fiatal orvostanhallgató nő lelki napkeltéjének dürieri rajza mögött azonban állandóan egy nagyobb Nap fényét érezzük, amely az összegezett élettapasztalat búcsúsugaraival világítja be az utat, amin a Németh László-i ideaember, „az Isten leckéjét fogalmazó dolgozatíró”, a *Szerdai fogadónap* egyetemi tanárának a könyvtárszobájából kilépve a cinkotai elfekvőig végighaladt Kelet-Európában 1925 és 1965 között. A követelés, amit Németh László hősein keresztül benyújtott a világnak, korábban törvényszerűen viszonzatlan maradt, s „akik szerették az igazságot”, azoknak számúzetésben kellett meghalniok, mert elvérezték azon a banalitáson, hogy a világ olyan — amilyen. Amiért változtatni kellene rajta. De hát nem ez a banalitás az élet legszörnyűbb, legnehezebben kiemelhető súlya a közösségi ember számára? Nem ez a legnehezebb? A viszonzatlan szeretet állapotában élni, s elfogadni az *Irgalom*nak „az életre adott egyszerű kalauzát”, hogy: „az ember adjon s tekintse véletlennek, hogy kap. Ebben a vak vágyaktól, hiú versengéstől, féktelen szenvedéstől gyötört, természete szerint elfekvő világban egy szabad ember, ha megvan benne a források bősége, értelmet nem is találhat szebbet, mint önteni, folytatni magát, tisztulásra és enyhültre.”

Az *Irgalom* végefelé megidéződik egy pillanatra a fiatal orvostanhallgató nő (és az öreg író) egyik mesterének, a nagy belgyógyász diagnosztá Korányi professzornak az alakja, amint azt tanítja hallgatóinak, hogy „a szervezetben minden összefügg

egymással, s mint a háló, ha megérintik, minden beavatkozás az egészen végigfut... s mégis kell intézkedni, mert a szövénység tudata s a határozott intézkedés nem zárja ki egymást". A nagy regényekben az anyag különböző rétegeit, amit az idő és tapasztalás belévetett, az élet meleg szövénnye ugyanilyen organikus szervezetté fogja össze: így az *Irgalomban* a társadalmi regényt a történelmi regénnyel és a lélektani regénnyel (helyesebben, Németh László kifejezésével: a „lélekkeremtő” regénnyel) és a kulcsregénnyel, aminek a megfejtését a mítosz anyagában nem kevesebb joggal keresheti az olvasó, mit a személyes élet tényeiben. S a regény mondat-ideghálózatában ezek a rétegek mind visszhangznak az olvasó tekintet érintésére.

De mit ér a tervezői zsenialitás, ha nem párosul a kőműves, a téglahordó tisztességes munkaerkölcsével? Az *Irgalom* szerzője szóban és írásban többször is elpanaszolta, hogy „ereje javát olyan műfajnak a karjaiba hordta”, ahol a művészi sikerre a legkevesebb a remény. Az olvasók zöme nem törődik az épülethez összehordott kövek, a cement és a malter minőségével. Az olvasók zöme ugyanis szórakozni akar. Mégis vállalta, beteg is, a műfaj kihívását, mert az angol, az amerikai, a francia, az orosz regény példája arról győzte meg, hogy egy nép szelleme, kultúrája a legkönnyebben és legeredményesebben a regényeken keresztül léphet be a világirodalomba. Ez az igazság viszont a „nemzeti lelkiismeretét” gyötörte meg, mert azzal is tisztában volt, hogy „nálunk az élet olyan orv, annyira kicsinyes, hogy az epika személytelen pillantása igen nehezen tud kinyílni fölötte... Igazi nagy regényekre csak egész közösség nőhet föl, annak az életében és agyában kell úgy megfogalmazódnok a problémáknak, hogy azok egy nagy regényt táplálhassanak. A viszonyok, a közélet és közgondolkodás kicsinyessége menthetetlenül benyomul a regénybe is.” (Jó volna megkérdezni tőle, ha lehetne, hogy amikor ezeket a sorokat megfogalmazta, gondolt-e arra, hogy engesztelhetlenebb kritikáját adta ezáltal a magyar valóságnak, mint jónéhányan azok közül, akik általában „nemzeti elfogultságot” vetettek a szemére?) Az *Irgalomba*, az ábrázolt kor kicsinyességének ellensúlyozásául a magyarság szellemi-morális antropológiájáról való meggyőződését is beleépítette, mert ebben találta meg az általánosabb érvényű, világirodalmi mondanivalót, ami Kertész Ágnes metaforáját a viszonyok fölé emeli. S itt meg kell jegyezni, hogy Németh László, aki felléptétől fogva harcban állt a „faj vegyeszeivel” (amit egyebek közt 1927-es *Faj és irodalom* című tanulmánya is dokumentál), sohasem az embertani fogalomra gondolt, amikor a magyarság antropológiáját próbálta leírni. „A népet tökéletlenül fedő élettani változat — írta a *Debreceni katedében* 1934-ben — nem lehet eszmény; a nép sorsához illő magatartás: igen.” Arra gondolt, s ez az *Irgalom* világirodalmi üzenete, hogy a magyarság példaemberei, Kertész Ágnesei például, az életet az erkölcsi minőségigény szerint alakító éterlángszerű lobogást éppúgy a sejtjeikben hordozhatják, mint a görögség példaemberei.